

Kroniek algemeen – februari 2015¹

NTBR 2015/8

Iedereen wordt geacht de wet te kennen. Als er één alom bekende juridische zegswijze is, is het wel deze. Maar is zij wel juist? Dat komt aan de orde in de preadviezen van de Vereniging voor de vergelijkende studie van het recht van België en Nederland. Ook voor de Vereeniging Handelsrecht, de Vereniging voor Burgerlijk Recht en de Nederlandse Vereniging voor Procesrecht werden preadviezen geschreven, en wel over de continuïteit van ondernemingen en adequaat ondernemingsbestuur, over forumshopping en over het grievensstelsel. In het verlengde van de Vereniging met de lange naam besteedt deze kroniek ook aandacht aan de mooiste opstellen van afgelopen kalenderjaar in het Belgische *Tijdschrift voor Privaatrecht*.

Eggens – Amsterdammer of Utrechter? – beleeft momenteel een Nijmeegse *revival*. In Utrecht werd over empirisch onderzoek geoord. *Punitive damages* – zo'n schrikbeeld uit de Verenigde Staten – rukken op, maar het pleit is nog niet gewonnen, zo blijkt uit een Maastrichtse dissertatie. De Eerste Wereldoorlog wordt met twee Rotterdamse bijdragen geëerd. Groningen lijkt zich vooral in historische zin te etaleren, maar de toekomst heeft het Noorden nu eveneens in haar greep. Daarnaast gaat ook de rechtspraak digitaal. Feit en fictie komen aan de orde in een bundel van – driemaal scheepsrecht – Nijmeegse studenten. Een Leidse bundel ten slotte is er over recht, literatuur en film.

1. Inleiding

Als de R in de maand komt, begint het jaarlijks ritueel van jaarvergaderingen waar privaatrechtelijke preadviezen worden verdedigd. Het begon op 31 oktober in Amsterdam met de *Vereeniging Handelsrecht*, nog door Molengraaff opgericht. Preadviezen over de continuïteit van ondernemingen en adequaat ondernemingsbestuur werden daar verdedigd door Frank Verstijlen (Groningen) met aandacht voor *pre-packs*, Reinout Vriesendorp (Tilburg) voor het buitengerechtelijk akkoord, Fabian Keijzer en Loes Lennarts (Groningen, Utrecht) voor het wetsvoorstel civielrechtelijk bestuursverbod en Danny Busch (Nijmegen) en Arthur van den Hurk (Aegon) voor bestuursverboden in de financiële sector. Vervolgens kwam op 21 en 22 november de Vereniging met de lange naam in Den Haag bijeen, waarover dadelijk meer. De *Nederlandse Vereniging voor Procesrecht* kwam op 12 december 2014 te Rotterdam samen om er aan de hand van preadviezen van Robert Koopman (Hoge Raad), Gijs Makkink (Ondernemingskamer) en Toon van Mierlo (EUR) te beraadslagen over het grievensstelsel ('een evaluatie: nodig/wenselijk, alternatieven'). Twee dagen tevoren vergaderde in Den Haag de *Vereniging voor Burgerlijk Recht* over preadviezen van Frits-Joost Beekhoven van den Boezem en

Aukje van Hoek over het thema *forumshopping*, belicht vanuit de bedrijfsfinancieringspraktijk en het vennootschapsrecht. Van de diverse aangeduide preadviezen komen in deze kroniek alleen de privaatrechtelijke rapporten voor de Vereniging voor de vergelijkende studie van het recht van België en Nederland (nr. 2) en die voor de Vereniging voor Burgerlijk Recht (nr. 3) aan de orde.

Voorafgaand aan de jaarlijkse bijeenkomst van de Vereniging met de lange naam pleegt, eveneens jaarlijks, de redactieraad van het *Tijdschrift voor Privaatrecht* bijeen te komen. Dit Belgisch-Nederlands-Zuid-Afrikaanse college heeft als belangrijk(st?)e taak het toekennen van de *TPR-prijs* voor het beste artikel van een jonge auteur in de lopende jaargang. Ditmaal kwamen vier bijdragen voor de prijs in aanmerking (nr. 4).

Was Eggens Amsterdammer – vergelijk het Eggens Instituut aldaar – of Utrechter (rector van de senaat; er enige decennia woonachtig, hoogleraar aan de 'oliefaculteit')? Belangrijker dan het antwoord op deze vraag is dat het een Utrechts student, Tom Booms, is die een heuse *Eggens-revival* veroorzaakte (nr. 5). Er zijn deze maand één oratie en één dissertatie te melden. Ook al uit Utrecht komt de inaugurele rede van Kees van den Bos over empirische rechtswetenschap (nr. 6). En uit Maastricht komt het proefschrift van Lotte Meurkens over *punitive damages* (nr. 7).

Het zal weinigen zijn ontgaan: vorig jaar markeerde het feit dat de Eerste Wereldoorlog een eeuw geleden was uitgebroken. De *Erasmus Law Review* wijdde er een themanummer aan (nr. 8). Vorige maand besteedde deze kroniek de nodige aandacht aan Groningers die het verleden in het vizier hebben; ditmaal blikken zij – inclusief een rechtshistorica – in de digitale toekomst (nr. 9). Aankondigingen van publicaties over digitalisering van rechtspraak (nr. 10), feit en fictie (nr. 11), film en recht (nr. 12) besluiten deze kroniek.

Zelf was ik betrokken bij de selectie van de in nr. 4 bedoelde *TPR-prijs*.

(D. Busch, A.J.A.D. van den Hurk, F.E. Keijzer, M.L. Lennarts, F.M.J. Verstijlen, R.D. Vriesendorp, *Wet continuïteit (delen I en II) en het bestuursverbod*, preadvies van de Vereeniging 'Handelsrecht', Zutphen: Paris, 2014, 231 p.; R.J. Koopman, G.C. Makkink, A.I.M. van Mierlo, *Het grievensstelsel (een evaluatie: nodig/wenselijk, alternatieven?)*, Preadviezen Nederlandse Vereniging voor Procesrecht, 2014).

2. De vereniging met de lange naam

Op 21 en 22 november vergaderde in Den Haag de Vereniging met de lange naam, officieel: de *Vereniging voor de vergelijkende studie van het recht van België en Nederland*. Der traditie getrouw werd in drie afdelingen afzonderlijk be-

¹ Citeerwijze: E.H. Hondius, 'Kroniek Algemeen', *NTBR* 2015/8, afl.2

raadslaagd. Die traditie staat steeds meer onder druk, want de historische driedeling is nauwelijks meer verdedigbaar, zoals ditmaal bij alle afdelingen bleek. Tijdens de discussie van de afdeling privaatrecht was het ook Arthur Hartkamp die opmerkte dat iedere jurist tegenwoordig op tenminste twee deelgebieden deskundig dient te zijn.

2.1 *Iedereen wordt geacht de wet te kennen*

Een eerste grensoverschrijdend thema waarover de afdeling privaatrecht vergaderde was ‘Een ieder wordt geacht de wet te kennen (*nemo censetur ignorare legem*)’. Preadviezen waren uitgebracht door Marc Loth en Eric Tjong Tjin Tai (beiden Tilburg) van Nederlandse kant en Ignace Claeys (Gent) en Ludo Cornelis (Vrije Universiteit Brussel) van Belgische zijde. Het zal duidelijk zijn dat dit op zijn minst mede een publiekrechtelijk thema is. Het is tevens aardig om nu eens met het Belgische preadvies te beginnen. Claeys en Cornelis vinden dat hun thema een ‘irriterend onderwerp’ is. Zij hebben hun betoog in twee delen gesplitst:

“Eerst wordt de onderzoeksvraag van alle franjes ont-
daan om tot de bevinding te komen dat de juridische
kennis, die met het gezegde “elkeen wordt geacht de
wet te kennen” aan elk rechtssubject wordt toegerekend,
weinig of niets om het lijf heeft.”

En zij besluiten:

“Dit eerste deel is ongeschikt voor juristen die voor theo-
retisch gedoe acuut allergisch zijn.”

En dan:

“In het tweede deel wordt stilgestaan bij de vraag hoe
rechtspraak en rechtsleer omgaan met rechtssubjecten,
hun raadslieden en de hoeders van het recht die, om wel-
ke reden ook, in gebreke blijven de toepasselijke rechts-
regels te kennen. Hoe wordt hun zulks aangerekend en
welk verweer is daarbij door hen inzetbaar?”

Het Nederlandse preadvies beantwoordt veel beter aan het criterium waaraan volgens oud-voorzitter van de vereniging Marcel Storme een goed preadvies dient te voldoen: dat het kan worden gelezen in de treinreis naar het oord waar de preadviezen worden besproken. Loth en Tjong Tjin Tai proberen in hun preadvies het beginsel in perspectief te plaatsen. Het gebruikelijke perspectief is volgens hen de toenemende complexiteit van het recht, met name door de doorwerking van supranationaal recht. Het rechtsbeginsel legt het risico hiervan bij de rechtzoekende. Dat neemt niet weg dat in geval van verlenging van de verjaringstermijn de spanning met de werkelijkheid te groot wordt. Een aanvullend perspectief is volgens de preadviseurs dat van het vertrouwen dat de justitiabelen in het recht moeten kunnen stellen. Met dat vertrouwen valt het best mee: er zijn ‘voor de meeste gebruikers van het recht doorgaans ruim voldoende mogelijkheden (...) om de inhoud van het recht te kennen’. Het internet stelt hen in staat om langs indirecte

weg op de hoogte te raken van geldend recht. Juist voor deskundigen in de frontlinie van de rechtsontwikkeling zijn er nog de meeste problemen.

(Ignace Claeys en Ludo Cornelis, Het vergiftigde geschenk: elkeen wordt geacht de wet te kennen, p. 233-351; Marc Loth en Eric Tjong Tjin Tai, Wat niet weet, dat niet deert?/ Over de reikwijdte van het beginsel ‘eenieder wordt geacht de wet te kennen’ in het hedendaagse recht, p. 353-395).

2.2 *Openbaarheid van overheidsinformatie*

Voor vermelding van de onderwerpen van de afdelingen publiekrecht en strafrecht is alle reden, want eigenlijk werd in alle drie de afdelingen grensoverschrijdend gedelibereerd. Publiekrecht vergaderde over openbaarheid van overheidsinformatie, met preadviezen van Marga Groothuis (Delft) en Kaat Leus (Vrije Universiteit Brussel). De Nederlandse preadviseur had zich vanwege de omvang van het onderwerp beperkt tot één vraag: behoeft de Nederlandse openbaarheidswetgeving (WOB 1992) aanpassing en zo ja, op welke onderdelen. Groothuis beantwoordt deze vraag in bevestigende zin. Het is haars inziens wenselijk de Wet openbaarheid van bestuur aan te passen aan de jurisprudentie van het EHRM inzake art. 10 EVRM. Het initiatiefwetsvoorstel open overheid is daarbij een goede stap. Voorts is het wenselijk een nieuw grondrecht op toegang tot overheidsinformatie in de Grondwet op te nemen. Antimisbruikbepalingen zijn echter niet nodig. In de discussie kwam ook het privaatrecht aan bod, in het bijzonder de overweging van de Raad van State dat een BW-artikel, art. 3:13 BW inzake misbruik van recht, ingevolge de schakelbepaling van art. 3:15 BW ook buiten het vermogensrecht geldt. De Afdeling bestuursrechtspraak deed deze uitspraak op 19 november 2014 in een zevental WOB-zaken, waarin het gaat om juridisch adviseurs die grote aantallen verzoeken tot informatie inzake verkeersboetes indienen en bij uitblijven daarvan een dwangsom van de gemeente vorderen.

(Marga Groothuis, Openbaarheid van overheidsinformatie/Recente rechtsontwikkelingen in Nederland en Europa, p. 69-103; Kaat Leus, Openbaarheid van overheidsinformatie in België, p. 11-68).

2.3 *Causaliteit in strafrecht en aansprakelijkheidsrecht*

De afdeling strafrecht kwam bijeen over causaliteit, met preadviezen van Ad Machielse (Nijmegen) en Joëlle Rozie en Thierry Vansweevelt (beiden Antwerpen). De titels van beide preadviezen zijn niet geheel juist gekozen: in feite gaan zij mede over causaliteit in het aansprakelijkheidsrecht en was dus weer sprake van grensoverschrijding. Niets nieuws onder de zon, want in mijn jonge jaren moesten studenten de privaatrechtelijke causaliteit bestuderen aan de hand van strafrechtelijk geïnitieerde theorieën als die van Ludwig von Bar, Maximilian von Buri, Karl Engisch, Johannes von Kries, Julian Nida-Rümelin en Ludwig Traeger. Machielse wijst daar ook op in zijn preadvies. Privaatrecht komt bij hem aan de orde in een ‘civiel intermezzo’, gevolgd door ‘De redelijke toerekening’. Hierin besteedt hij aandacht

aan arresten als De Haagsche Post (*W* 11 645) en het waterwingebied (*NJ* 1970, 251).

(Ad Machielse, Causaliteit in het Nederlandse strafrecht, p. 181-231; Joëlle Rozie en Thierry Vansweevelt, Causaliteit in het Belgisch strafrecht, p. 105-180).

3. Forumshopping

Op 10 december kwam – voor het laatst in het gebouw van de Hoge Raad aan de Haagse Kazernestraat – de Vereniging voor Burgerlijk Recht bijeen voor een bespreking van de preadviezen van Frits-Joost Beekhoven van den Boezem en Aukje van Hoek over *forumshopping*. Een kleine twintig deelnemers hadden ondanks een langdurige stroomstoring bij Gouda de weg naar de Hofstad weten te vinden. De eerste preadviseur biedt de lezer – wetgevingsambtenaar Pauline van der Grinten merkte het in haar interventie op – meer dan *forumshopping* alleen: van de 58 pagina's van zijn preadvies hebben 24 betrekking op rechtskeuze en 16 op de shoppende wetgever. Interessant is dat hij rijkelijk uit zijn eigen beroepservaring put. Zouden wij de keuze voor eigen recht moeten stimuleren om zo juridisch werk binnen de landsgrenzen te houden of te krijgen? In Engeland wil men er juist wat van af, omdat de Engelse rechter te veel van zijn kostbare tijd aan buitenlandse kwesties zou besteden. Beekhoven van den Boezem heeft hier een liberale opvatting over. Een bedrijfsfinanciering die in Nederland is opgetuigd – en dus in beginsel internationaal karakter mist – kan dat karakter al krijgen als zij een internationale standaard, *boilerplate*, volgt. In zijn preadvies gaat hij vervolgens uitvoerig in op de goederenrechtelijke gevolgen: anders dan in het contractenrecht is partijautonomie in het internationale goederenrecht bepaald geen gemeengoed. Dat geldt evenzeer voor de Europese insolventieverordening, die samen met Brussel I, Rome I en Rome II de basis is van het preadvies van Van Hoek. In haar preadvies wordt de vraag gesteld of *forumshopping* mogelijk is door wijziging van de aanknopingsfactoren. Voorts analyseert zij de aansprakelijkheid van bestuurders.

Frits-Joost Beekhoven van den Boezem studeerde rechten in Utrecht, promoveerde in Groningen, werkt in Amsterdam bij een bekende bank en is bijzonder hoogleraar in Nijmegen. Aukje van Hoek is hoogleraar in Amsterdam en werkte voordien in Tilburg en Utrecht.

(F.E.J. Beekhoven van den Boezem, A.A.H. van Hoek, *Forumshopping*, Preadviezen Vereniging voor Burgerlijk Recht, Zutphen: Paris, 2014, 91 p.).

4. De mooiste uit het zuiden

Wat is het mooiste artikel dat afgelopen jaar in het *Tijdschrift voor Privaatrecht* verscheen? Op 20 november van het vorige jaar bepaalde de jury – bestaande uit de redactieraad van *TPR* – haar keus. Reeds gepubliceerd was het opstel 'Vijftig jaar grensoverschrijdende rechtswetenschap:

het *Tijdschrift voor Privaatrecht* (1964-2014)' van Sebastiaan Vandenbogaerde (Gent). Op (Belgische) alfabetische volgorde komen dan Sophie De Pourcq met een bijdrage over 'De aansprakelijkheid van bookingsites voor onrechtmatige reviews', Marte Knigge (Leiden) met 'De toelaatbaarheid van procesovereenkomsten naar Nederlands en Belgisch recht' en Johanna Waelkens over 'De interpretatieregels in het voordeel van de consument'. Deze laatste drie opstellen zullen naar verwachting verschijnen in *TPR* 2014-3 (het Belgische tijdschrift heeft traditioneel moeite om de nummers op het moment van de datering uit te brengen). Uiteindelijk wees de jury de prijs toe aan Sophie De Pourcq en kreeg Sebastiaan Vandenbogaerde een eervolle vermelding.

4.1 Vijftig jaar *TPR*

De Gentse promovendus ('doctoraatsbursaal') Vandenbogaerde analyseert de opkomende behoefte aan een Nederlandstalig juridisch tijdschrift in België. Het belang van *TPR* dat in 1964 "niet zonder een zekere schroom zijn stappen zet midden de vele andere rechtskundige publicaties en vakbladen" kan volgens de auteur niet worden onderschat. Hij begint met een historisch onderzoek naar bladen als het *Bestuurlijk Tijdschrift voor Vlaamsch-België* (1889-1899) en *Het Vlaamsch Bestuur* (1889-1909). Het Nederlands kampte in die tijd met het 'hardnekkige vooroordeel van de Franstalige juridische elite dat het een samenraapsel was van verschillende dialecten en dus als rechtstaal onmogelijk het niveau van het Frans kon bereiken'. Een sleutelmoment kwam in 1930 met de vernederlandsing van de Gentse universiteit, waardoor Vlaamse studenten eindelijk in het Nederlands rechten konden studeren. In dat jaar werd ook opgericht het *Rechtskundig Weekblad*, nog altijd de grote concurrent van *TPR* (maar laten ze dat in Gent niet horen). Vervolgens komen de Vereniging met de lange naam, de Benelux, de *Algemene Praktische Rechtsverzameling* en de geschiedenis van *TPR* aan de orde. Dit artikel is zeker ook voor de Nederlandse lezer, die minder bekend is met de Belgische taalstrijd, een zeer interessant en stilistisch uitstekend artikel.

(Sebastiaan Vandenbogaerde, 'Vijftig jaar grensoverschrijdende rechtswetenschap: het *Tijdschrift voor Privaatrecht* (1964-2014)', *TPR* 2014, p. 69-103).

4.2 Onrechtmatige reviews op bookingsites

Wie heeft niet deze ervaring: heb je op internet een ideaal vakantie-adres gevonden en dan vind je bij een bezoek aan Tripadvisor, Zoover of een andere vergelijkingsite de opmerking: 'jammer dat de kinderen vanwege de nabijgelegen A6 twee weken geen oog dicht hebben kunnen doen'. Wat nu als deze *review* niet van een echte bezoeker afkomstig is, maar van een collega-hotelier ('uitbater' op z'n Vlaams) en mogelijk zelfs uit de collegiale duim gezogen. Kan naast de collega-uitbater ook de uitbater van de hotelbeoordelingsite of bookingsite worden aangesproken, of komt deze als *hostprovider* in aanmerking voor een aansprakelijkheidsvrijstelling? Du Pourcq analyseert de bestaande rechtspraak, ook uit Nederland (*LJN* BH7529, zie ook *LJN* AW6288), in het licht van de richtlijn elektronie-

sche handel. De auteur acht nieuwe wetgeving niet noodzakelijk. De tien beginselen vastgesteld door HOTREC, de organisatie van hotels, restaurants en cafés, zijn toereikend. Wel bepleit zij in navolging van de Australische *guidelines* invoering van een meldknop waarmee bezoekers van een website kunnen aangeven dat ze twijfelen over de rechtmatigheid van een bepaalde review.

(Sophie De Pourcq, 'De aansprakelijkheid van bookingsites voor onrechtmatige reviews', *TPR* 2014-3).

4.3 De procesovereenkomst

Marte Knigge (Leiden) schreef een proefschrift over de procesovereenkomst. In haar *TPR*-bijdrage beziet zij de procesovereenkomst naar Nederlands, Belgisch en tussendoor een beetje naar Duits recht. Kunnen partijen bij overeenkomst het recht op hoger beroep uitsluiten? Kunnen zij afspreken dat in hun procedure geen mondelinge behandeling zal plaatsvinden? Kunnen zij een termijn voor het nemen van een conclusie verlengen? Als uitgangspunt ziet schrijfster dat in procedures over zaken die ter vrije bepaling van partijen staan, afwijking van procesregels toelaatbaar is, tenzij er specifieke redenen zijn aan te wijzen die aan afwijking in de weg staan. In haar bijdrage onderscheidt Knigge verschillende belangen die mee kunnen brengen dat een bepaalde procesregel van dwingend recht is.

(Marte Knigge, *De procesovereenkomst/Over de vrijheid van partijen het civiele proces vorm te geven*, diss. Leiden, Deventer: Kluwer, 2012, 397 p.; Marte Knigge, 'De toelaatbaarheid van procesovereenkomsten naar Nederlands en Belgisch recht', *TPR* 2014-3).

4.4 Uitleg in favorem consumptis

De *contra proferentem*-regel is ons Nederlanders allemaal bekend, zeker sinds het arrest Ram/Matser (*NJ* 1978, 125) en de strijd over de implementatie van wat uiteindelijk art. 6:238 lid 2 BW zou worden. In haar analyse van de verwante regel *in favorem consumptis* – het 'Latijn' is niet van mij – onderzoekt de Leuvense Johanna Waelkens welke uitlegmethoden hier zoal toe gerekend kunnen worden. De auteur betreft hierbij een aantal interessante vragen: is het de consument *in abstracto* of *in concreto* aan wie gedacht is? Wat is de 'gemiddelde consument'? Wat is 'duidelijk'? En wat 'begrijpelijk'? Wat is de 'gunstigste' interpretatie? Uiteraard komt ook de vraag van de ambtshalve toetsing aan bod. Opmerkelijk is dat de strijd over de implementatie van de richtlijn in België bijna op gelijke wijze is gevoerd. Voorts komen de toepassing en de werking aan de orde.

(Johanna Waelkens, 'De interpretatieregel in het voordeel van de consument', *TPR* 2014-3).

5. Een man een man, een woord een woord...

'Een man een man, een woord een woord', 'samenvol van momenten in rechtshandelingen'. Beide uitdrukkingen zijn ons nog bekend. Zij komen van de grote twintigste-eeuwse jurist Jannes Eggens, van het eerste driemanschap. Alleen

de woorden van Paul Scholten 'Ons BW is een rustig bezit' zijn wellicht nog meer gevleugeld – zie de bijdrage van Corjo Jansen in de Eggens-bundel, p. 278.

Wat is de betekenis van een man als Eggens voor het hedendaagse recht? De (toen nog) Utrechtse rechtenstudent Tom Booms intrigeerde deze vraag. Ter beantwoording bracht hij, inmiddels in Nijmegen neergestreken, een heel team vooraanstaande juristen bijeen. Elk schreef op basis van een of meer bijdragen van Eggens een opstel naar hedendaags recht. Onlangs werd de bundel aangeboden aan de voorzitter van het Utrechtse departement rechtsgeleerdheid Ton Hol.

In 1998 verscheen al een *Eggens-bundel* met een selectie uit het werk van Eggens – en een inleiding door onder meer Herman Schoordijk. Het was dus niet echt nodig om Eggens' belangrijkste geschriften in de nieuwe bundel op te nemen. Niet iedereen zal de oude bundel echter bij de hand hebben en daarom is deze doublure niet te betreuren.

De nieuwe bundel wordt geopend met een woord vooraf en een inleiding van de redacteur. Niet alleen de betekenis van Eggens' geschriften, ook zijn (moeilijke) karakter – zijn eerste recensie leverde Eggens meteen een proces op – wordt hier belicht. Dan volgt een opstel van Floris Bakels en Inge bij de Vaate (Hoge Raad) over 'fundamenteel denken'. Zij putten daartoe uit bijdragen van Eggens over de samenhang van verbintenissen uit onrechtmatige daad met die uit andere oorzaak (1923) (p. 19-33), het wezen van misbruik van recht (1947) (p. 34-50) en de bronnen van verbintenis (1950) (p. 51-71). Volgens Bakels en Bij de Vaate hanteert Eggens in deze drie opstellen, net als in zijn gehele werk, de analyse en de constructie als instrumenten om de wet open te breken (p. 72-89).

Eggens' opstel over de niet-overdraagbaarheid van bezit (1929) (p. 90-104) bracht Jelle Jansen (Amsterdam, Nijmegen) tot een reflectie op dit thema (p. 105-116). Eggens' 'Samenvol van momenten van rechtshandelingen' (1930) (p. 117-144) inspireerde Steven Bartels (Nijmegen) tot een bijdrage over het belang van deze ontdekking van Eggens (p. 145-154). Bert van Schaick (Tilburg) schrijft op p. 215-229 naar aanleiding van de bewerking van Land van bewijs over de rechtskracht van de rechterlijke uitspraak volgens Eggens (1933) (p. 155-214). Andermaal in deze bundel komt Jelle Jansen aan de beurt met een commentaar op Eggens' 'De retentor en art. 2014 BW' (1934) (p. 230-245), getiteld 'Eggens en de verzakelijking van het retentierecht' (p. 246-262). Corjo Jansen (Nijmegen) bespreekt Eggens' oratie te Batavia over de ontwikkeling van het privaatrechtelijk denken in de laatste halve eeuw (1935) (p. 263-277) met de titel 'Draaglijk leven in een oud huis in een oude stad'. In het bijzonder de methodologische beschouwingen krijgen zijn aandacht (p. 278-303).

Ton Jongbloed (Utrecht) plaatst Eggens' opstel over de vraag of de beslaglegger rechtsverkrijger is van de beslagene (1939) (p. 295-303) in hedendaags perspectief (p. 304-319). Carla Sieburgh (Nijmegen) bespreekt Eggens' opstel 'Vormen

van nietigheid en van bekrachtiging van rechtshandelingen' (1947) (p. 320-368) en legt de link met de befaamde problematiek van de ambtshalve toetsing van oneerlijke contractsoedingen (p. 369-386). Martin-Jan van Mourik (Nijmegen) schrijft naar aanleiding van Eggens' 'Uitleg van uiterste wilsbeschikkingen' (1951) (p. 387-410) over 'Uitleg van uiterste wilsbeschikkingen: spanning tussen wil en rechtsgevolgen' (p. 411-428). Willem Hoyng (Tilburg) en Leon Dijkman (Amsterdam) complimenteren Eggens met diens conclusie bij HR 26 juni, NJ 1954, 90 (Hyster Karry Krane, p. 429-437): 'Eggens en een kranige conclusie'. In dit arrest is met vernietiging van het hofarrest, maar conform de conclusie van A-G Eggens – *as het hen was* – de grondslag voor de leer van de slaafse nabootsing gelegd, welke ruim zestig jaar later nog onverkort geldt. Aan het slot van hun bijdrage plaatsen de auteurs Hyster Karry Krane in Europees perspectief. In 2007 is in ons land de Handhavingsrichtlijn in werking getreden. Deze voorziet in een bijzonder procesrechtelijk regime voor IE-procedures. Voor de slaafse nabootsing geldt dit regime niet. Hoyng en Dijkman pleiten uit praktische overwegingen voor opheffing van dit onderscheid (p. 438-457).

Peter van Schilfgaarde (Utrecht) heeft de Amsterdamse inaugurele rede van Eggens van 1958 'Over het fingeren van rechtsficties' (p. 458-473) als uitgangspunt gekozen. Van Schilfgaarde kwalificeert de rede als een klassieker, waarin Eggens zich tegen de opvattingen van Scholten en Meijers over fictie verzet. Er is veel in de rede dat Van Schilfgaarde aanspreekt, zoals het onderscheid tussen enerzijds het juridisch denken, anderzijds het vóór-juridisch denken. Van Schilfgaarde deelt ook Eggens' voorkeur voor de term 'gelden' boven 'bestaan'. Daarentegen aarzelt Van Schilfgaarde bij Eggens' betoog over het onderscheid tussen 'voorstellig' en 'juridisch denken' (p. 474-493). De bundel wordt afgesloten met een bijdrage van redacteur Booms over Eggens' opstel over de verhouding van eigendom en verbintenis (1960) (p. 514-539). Bij het schrijven van deze aankondiging viel mijn oog toevallig op een *Kluwer cahier* van vijftienvintig jaar geleden. Daarin wordt Ernst Hirsch Ballin, reeds toen hoogleraar staatsrecht te Tilburg, geïnterviewd over boeken die hem boeien. Twee heeft hij er: Eggens deel 2 en Böhtlink, *Wetsbegrip in Nederland*. Hirsch Ballin:

“Wat ik bij Eggens vooral zo waardeer is zijn rijke woordgebruik. Hij benut, in de Hegeliaanse traditie, de zegingskracht van de taal, in zinnen die tot doordenken uitdagen.”

Het beste in Eggens vindt Hirsch Ballin 'Een man een man, een woord een woord', uit 1949, over de grondslag van de bindende kracht van overeenkomst.

(T.E. Booms (red.), 'Een man een man, een woord een woord' *Werken ter nagedachtenis aan Jannes Eggens (1891-1964)*, Overveen: Belvédère, 2014).

6. Empirische rechtswetenschap

Civilisten houden zich steeds vaker bezig met empirisch onderzoek; reden om in deze kolommen aandacht te besteden aan de Utrechtse inaugurele rede van Kees van den Bos over empirische rechtswetenschap. In deze alleen digitaal beschikbare oratie geeft de auteur aan wat onder empirische rechtswetenschap moet worden verstaan, waarom deze belangrijk is en waarop gelet moet worden bij het verrichten ervan. In zijn rede wil Van den Bos kijken naar het recht en nagaan wat ons dat voor kennis kan opleveren. Allereerst geeft hij antwoord op de vraag wat 'empirische rechtswetenschap' is. Dat is het op systematische wijze verkrijgen, ordenen, analyseren en beschrijven van data op het gebied van het recht. Het empirisch onderzoek begint met een waarneming van de werkelijkheid. Vervolgens wordt deze waarneming verklaard, geduid en ten slotte kritisch getoetst. Empirisch onderzoek heeft een proefondervindelijk of experimenteel karakter. Dit onderzoek kan worden gecontrasteerd met formele of theoretische wetenschap, die juist niet op ervaring maar op *a priori* ofwel ervaringsonafhankelijke beginselen is gebaseerd. Ook wordt empirisch onderzoek wel geplaatst tegenover positiefrechtelijk onderzoek, dat op logica en logisch nadenken berust (*law in the books*). Van den Bos bepleit een einde aan de tweedeling te maken en empirisch onderzoek met positiefrechtelijk onderzoek te combineren.

Waarom kan empirisch onderzoek voor juristen van belang zijn? In de eerste plaats is zo een preciezer inzicht in de werkelijkheid mogelijk. In de tweede plaats wordt de motor van rechtsontwikkelingen vaak uit ontwikkelingen buiten het recht zelf bepaald. Het eigen onderzoek van Van den Bos op het gebied van terrorismebestrijding sluit hier bij aan. In de derde plaats kan empirisch onderzoek bouwstenen opleveren voor het onderbouwen van positiefrechtelijke betogen.

Ten slotte geeft de auteur aan hoe empirische rechtswetenschap kan worden verricht. In het onderwijs kunnen twee groepen worden onderscheiden: zij die zelf onderzoek verrichten en zij die dit onderzoek gebruiken. Van den Bos geeft aan de hand van een schema aan hoe dit onderzoek vorm kan worden gegeven. Verrassend is de gelijkenis met de vorig jaar door Jan Vranken in zijn *Algemeen deel/Een synthese* gepubliceerde gedachten – Van den Bos wijst daar ook op.

(Kees van den Bos, *Kijken naar het recht*, Utrecht, 2014, k.vandenbos@uu.nl, 25 p.; J.B.M. Vranken, *Mr. C. Assers Handleiding tot de beoefening van het Nederlands burgerlijk recht/Algemeen deel ****/Een synthese*, Deventer: Kluwer, 2014, 234 p.).

7. Punitive damages rukken op, maar hebben zij een toekomst?

Op 19 december van het vorig jaar promoveerde Lotte Meurkens, oud-redactiesecretaris van dit blad, aan de Universiteit Maastricht op een studie over *punitive damages*.

Eerder publiceerde ze met Emily Nordin hierover al de bundel *The power of punitive damages*. In haar dissertatie vangt zij aan met een uitvoerige schets van het Amerikaanse recht: achtergrond (hoofdstuk 2), huidig recht (hoofdstuk 3), evaluatie (hoofdstuk 4) en een tussentijdse balans (hoofdstuk 5). Is het Amerikaanse recht echt zo erg als wel wordt beweerd. Anders dan indertijd Carel Stolkers conclusie met betrekking tot dezelfde vraag maar dan voor medische aansprakelijkheid – ‘no, it is worse’ – acht Meurkens het best meevallen. Zeker, *punitive damages* spelen in het Amerikaanse recht een belangrijke rol, maar tevens is men er beducht voor en is een aantal controlemechanismen ontwikkeld waarmee excessieve, extreme en onethische *punitive damages* worden voorkomen. Tevens worden zij in feite zelden toegekend. Als het dus om Amerika gaat, rijst de vraag of wij in Europa hier nu bang voor moeten zijn.

Vervolgens komt Europa aan bod: de redenen voor het vrijwel ontbreken van *punitive damages* in Europa (hoofdstuk 6: de andere functie van het aansprakelijkheidsrecht; het onderscheid publiek-/privaatrecht; de rol van de overheid), oorzaken van de toenemende belangstelling (hoofdstuk 7: private handhaving; naleving van mededingingsrecht), de status quo in Europa (hoofdstuk 8: afwijzing door het EHRM; onzekere houding van EU) en in vier Europese stelsels: Nederland, Duitsland, Frankrijk en Engeland (hoofdstuk 9: alleen Engeland erkent *punitive damages* zonder reserve) en de toekomst in continentaal Europa (hoofdstuk 10). Wat dat laatste betreft: het boek eindigt met een verrassing voor degenen die er zoals uw kroniekschrijver van overtuigd was dat dit alles een opmaat is tot een conclusie dat nu de tijd is aangebroken voor *punitive damages* in Europa. Niets daarvan, ‘Het is momenteel nog te vroeg om een concreet antwoord te geven op de vraag of de civiele sanctie *punitive damages* een toekomst heeft in continentaal Europa’, concludeert de auteur.

(R.C. Meurkens, *Punitive damages/The civil remedy in American law, lessons and caveats for continental Europe*, diss. Maastricht, Deventer: Kluwer, 2014, 457 p.; L. Meurkens, E. Nordin (red.), *The power of punitive damages*, Antwerpen: Intersentia, 2012, 533 p.).

8. De Eerste Wereldoorlog en het recht

De afgelopen maanden heeft het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog volop in de belangstelling gestaan. Enigszins onderbelicht bleef daarbij welke gevolgen de oorlog voor het (privaat)recht heeft gehad. Daar hebben de Rotterdamers thans wat aan gedaan. De elektronische *Erasmus Law Review* van oktober 2014 telt een vijftal opstellen over deze oorlog en het recht, waarvan ik hier alleen de beide bijdragen van algemene en privaatrechtelijke signatuur belicht. In zijn openingsbijdrage citeert Willem van Boom uit Jherings *Geist des römischen Rechts*:

“Daß der Krieg auf die Entwicklung des Rechts und Staats den heilsamsten Einfluß ausüben kann, ist weniger para-

dox, als es klingt. Ein Krieg zur rechten Zeit kann diese Entwicklung in wenig Jahren mehr fördern, als Jahrhunderte friedlicher Existenz.”

Van Boom wijst erop dat het nieuwe aan Wereldoorlog I de extreem lange duur was (en onze tachtigjarige oorlog dan?), hetgeen tot een opnieuw doordenken van de organisatie van de staat aanleiding gaf. Voorts introduceert hij de overige bijdragen.

Daarvan noem ik alleen nog het essay van Janwillem Oosterhuis over het leerstuk van de onvoorziene omstandigheden in de nasleep van de oorlog. Oosterhuis sluit hierin aan bij het onderscheid dat Christoph Grigoleit en ik op dit gebied enige tijd terug hebben gemaakt tussen open en gesloten stelsels. Oosterhuis onderscheidt in de tijd drie perioden: het vooroorlogse tijdvak waarin Duits, Engels, Frans en Nederlands recht niets van aanpassing of beëindiging wegens onvoorziene omstandigheden moesten hebben. Gedurende de oorlog bleef het afwijzende standpunt in deze landen gehandhaafd. In Frankrijk toonde alleen de administratieve rechter enig mededogen met armlastige debiteuren. Pas na de oorlog werd een land als Duitsland door de hyperinflatie gedwongen een open stelsel te ontwikkelen. In 1920 beval het *Reichsgericht* een revisie van de prijs, aanvankelijk alleen wanneer de verliezende partij tot de bedelstaf dreigde te geraken, nadien zonder dat deze eis werd gesteld. In 1923 werd gerechtelijke revalorisatie de algemene norm. Duitsland had een *open stelsel* gekregen, terwijl Engeland, Frankrijk en Nederland een *gesloten stelsel* behielden.

(Willem van Boom, ‘The Great War and its significance for law, legal thinking and jurisprudence’, *Erasmus Law Review* 2014, vol. 7, nr. 2, p. 51-53; Janwillem Oosterhuis, ‘Unexpected circumstances arising from World War I and its aftermath: “open” versus “closed” Legal systems’, *Erasmus Law Review* 2014, vol. 7, nr. 2, p. 67-79).

9. Groningen gaat digitaal

‘Op het openbaar vervoer vanuit Nederland naar de maan zullen de regels over de vervoersovereenkomst in boek 8 BW van toepassing zijn’, lezen we in het slothoofdstuk van *Digitaal privaatrecht* van de hand van rechtshistorica Foscea van der Ven. Die komen we in deze kroniek meestal tegen onder het hoofd *Groninger opmerkingen en mededelingen*, maar met deze bijdrage toont zij aan dat rechtshistorici zo nodig ook het recht van de toekomst beheersen. Nu ja, ik ben het niet helemaal met haar eens: aannemende dat weinig passagiers een enkeltje naar de maan boeken, zal logies veelal zijn inbegrepen en dan zitten we toch echt in boek 7 en niet in boek 8. Maar ter zake. Twaalf Groningers en een Utrechtse zetten zich aan de taak om de vraag te beantwoorden in hoeverre het geldende recht hanteerbaar is in een digitale wereld. Hun antwoord, verwoord door de zojuist genoemde rechtshistorica luidt bevestigend:

“Dat de rechter met het burgerlijk wetboek uit 1992 of met het wetboek van strafrecht uit 1886 prima uit de voeten kan om materiële rechtsvragen op te lossen die te maken hebben met digitalisering komt veelal neer op het eeuwenoude thema, te weten dat van de interpretatie.”

De conclusie verrast – althans uw kroniekschrijver, die twaalf jaar geleden met een drietal collega's eenzelfde soort onderzoek, maar dan naar Europees recht, uitvoerde en daarbij tot dezelfde conclusie als de Groningers kwam – dit terwijl ik veeleer zou denken dat digitalisering inmiddels zulke proporties heeft aangenomen dat een paradigmawisseling welhaast onontkoombaar is geworden. Nee dus.

Maar laten we de gedachtengang van *Digitaal privaatrecht* op de voet volgen. De bundel vangt aan met een redactionele inleiding van Egbert Koops, Bart Krans, Evert Neppelenbroek en Albert Jan Verheij (p. 7-13). Vervolgens telt het boek drie onderdelen. In deel I *Online/offline* analyseert Grietje de Jong de mededelingsplicht van de verkoper inzake de belangrijkste kenmerken van de zaak en de conformiteitsvraag bij digitale consumentenkoop. Opmerkelijk acht zij de algemene opmars van informatieplichten (p. 17-29). Egbert Koops en Emil Verheul kijken naar webwinkels en derdenbescherming. Art. 3:86 BW blijkt hierbij veel hanteerbaarder en flexibeler dan op het eerste gezicht lijkt (p. 31-52). Max van Drunen (Utrecht) en Birgit Sniijders-Kuipers analyseren de digitale notariële akte. Zij stellen dat bij het identificeren van cliënten met digitalisering terughoudendheid moet worden betracht (p. 53-68).

Deel II ziet op rechtsvinding en snelrecht. René Flach maakt enkele opmerkingen over digitalisering, schaalvergroting en de hanteerbaarheid van het burgerlijk procesrecht. Drie ontwikkelingen komen aan de orde: internationalisering, marktwerking en het toegankelijk maken van de civiele procedure (p. 71-85). Betty Santing-Wubs bespreekt digitale geschilbeslechting; vertrouwelijkheid blijft daarbij een kwetsbaar punt (p. 87-103). Fokke Jan Vonck analyseert de executoriale verkoop van registergoederen via internet (p. 105-121) en Bart Krans waarschuwt voor 'de civiele rechter en een speurtocht op het internet' (p. 123-132).

Deel III is gewijd aan virtuele objecten. Frank Verstijlen bericht 'Over de plaats van software in het goederenrecht in het licht van *UsedSoft*' (p. 135-150), Evert Neppelenbroek analyseert 'De hanteerbaarheid van het kooprecht voor digitale inhoud in het CESL' (p. 151-172) en Foscea van der Ven werpt de vraag op: 'Digitaal privaatrecht, iets nieuws onder de zon?' Zoals al eerder werd gememoreerd is haar antwoord ontkennend:

“Maar is het allemaal wel zo nieuw wat er als gevolg van de digitalisering in het recht gebeurt. Nee, de techniek is nieuw, maar de rechtsvragen die naar aanleiding van de digitalisering worden gesteld zijn van alle tijden.”(p. 173-191)

Tenzij het tegendeel is aangegeven zijn alle auteurs (volledig of in deeltijd) verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen.

(M. de Cock Buning, E.H. Hondius, J.E.J. Prins, M. de Vries, Consumer@protection.eu/An analysis of European consumer legislation in the information society, *Journal of Consumer Policy* 2001-4, p. 287-338; E. Koops et al., *Digitaal privaatrecht*, Den Haag: Boom, 2014, 212 p.).

10. Digitalisering en rechtspraak

Overheid en ICT, dat lijkt geen gelukkige combinatie, indien we de krantenberichten van de laatste jaren mogen geloven. Toch zijn er ook wel eens positieve ontwikkelingen, zoals *Rechtstreeks*, het blad van de Raad voor de rechtspraak, ons laat weten. In 2014/1 houdt Ludo Goossens (Rb. Gelderland) een pleidooi voor innovatie, in het bijzonder bij de digitalisering van strafdossiers. Wel acht hij het opmerkelijk dat de digitalisering zo weinig heeft geleid tot een fundamentele herbezinning op de plaats van het strafrecht in de samenleving. In 2014/2 bouwt Marc van Opijnen (Kennis- en Exploitatiecentrum Officiële Overheidspublicaties) voort op zijn proefschrift *Op en in het web*. In het bijzonder besteedt hij aandacht aan de vraag of het mogelijk is een *Model for automated case law (MARC)* te ontwikkelen, waarmee de computer rechterlijke uitspraken kan classificeren naar hun jurisprudentiële waarde. Dory Reiling (Rb. Amsterdam) schetst in hetzelfde nummer haar ervaringen met het KEI-programma (Kwaliteit en Innovatie rechtspraak). Nederland is op het punt van ICT in de rechtspraak een *goede middenmoter*. De echte voorlopers zijn Engeland, Estland, Finland, Hongarij, Oostenrijk en Slowakijë.

(Ludo Goossens, *Rechtspraak en digitalisering* (deel 1): Een pleidooi voor innovatie, *Rechtstreeks* 2014, p. 37-44; Marc van Opijnen, *Rechtspraakdata: open, linked en big*, *Rechtstreeks* 2014, nr. 2, p. 12-39; Dory Reiling, *Rechtspraak en digitalisering* (deel 2): de acht meest gestelde vragen over KEI IT, *Rechtstreeks* 2014, p. 43-50).

11. Feit en fictie

Het was meen ik de Erasmus Universiteit die er ooit mee begon: met het publiceren van een bundel studentenscripties over één bepaald thema. Inmiddels is dit een jaarlijkse traditie geworden en reeds nu kijken ingewijden uit naar de zesde editie van de Rotterdamse bundel en naar de keuze van het thema van dit jaar. In navolging hiervan heeft ook Utrecht een bundel scripties op de markt gebracht, nu over steeds hetzelfde onderwerp, te weten Europees consumentenrecht. In deze gelederen heeft zich thans ook de Radboud Universiteit gevoegd, met een bundel(tje) getiteld 'Tussen feit en fictie'. Elf derdejaars studenten schreven in hun *honours*-programma een vijftal opstellen over feit en fictie (dekt deze vlag de lading?). Zij werden daarbij begeleid door Janneke Gerards, Carla Klaassen en Roel Schutgens. Drie bijdragen die op publiekrechtelijke themata zien, zal ik hier enkel noemen. Matthijs van Essen en Irene Theunisse schre-

ven over 'Feitenvaststelling in grondrechtzaken voor het EHRM' (p. 11-26), Enrique Madereel en Dilara Öcalan verrichtten 'Een juridisch onderzoek naar parlementair onderzoek' (p. 37-49) en Bjorn Eggen, Tara Kok en Anne Lansink keken naar uitzetting van vreemdelingen (p. 51-66).

Meer op het gebied van *NTBR* zijn de beide overige bijdragen. Marleen Steintjes en Mehmet Üner analyseren onder het hoofd 'Internet/Een weergaloze bron van feiten van algemene bekendheid?' hetzelfde thema als Bart Krans in de bovenvermelde Groninger bundel. De Nijmeegse auteurs concluderen dat het internet een weergaloze bron van informatie is, maar geen weergaloze bron van feiten van algemene bekendheid (p. 27-36). Stijn Reinders en Lidy Nabbe signaleren eveneens met het Groningse onderzoek vergelijkbare knelpunten in het gebruik van eigen kennis door de rechter. De grenzen van het gebruik van de eigen kennis van de rechter liggen volgens de auteurs bij het schenden van belangrijke processuele beginselen zoals de partij-autonomie en hoor en wederhoor. Specialisatie van de rechter is volgens hen geen alternatief (p. 67-79).

De bundel bevat uitsluitend informatie over haar eigen totstandkoming, niet een poging tot samenvatting van de verschillende opstellen of een verklaring van de titel (de 'Verantwoording' van de beide redacteurs aan het slot verdient die naam niet). Een trefwoordenregister is evenmin opgenomen.

(C.J.H. Jansen, J.J.J. Sillen (red.), *Tussen feit en fictie*, Nijmegen: *Ars Aequi*, 2014, 81 p.).

12. Film en recht.nl

Op 16 oktober 2014 vond de uitreiking plaats van het eerste exemplaar van de bundel *Fundamentele verhalen/Over recht, literatuur en film*. Bij de uitreiking sprak Ernst Hirsch Ballin een rede uit. Het was aanvankelijk de bedoeling dat Willem Witteveen het eerste exemplaar in ontvangst zou nemen, maar vanwege de rampvlucht MH17 van Malaysia Airlines waarbij deze Tilburgse hoogleraar – en Eerste Kamerlid – om het leven kwam, kon dit helaas geen doorgang vinden. Het boek is nu aan Witteveen opgedragen.

Literatuur en recht hebben elkaar al lang geleden gevonden. Maar de verbinding tussen film en recht is betrekkelijk nieuw. In de Verenigde Staten wordt er wel eens aan gedaan – zie mijn aankondiging in *NTBR* 2011, p. 224 – maar in ons land was dat nog niet het geval. Daarom is dit boek onder redactie van Claudia Bouteligier en Afshin Ellian (beiden Leiden) ook in deze kroniek een aankondiging waard.

Het boek vangt aan met een inleiding van beide redacteurs waarin een overzicht van de opgenomen bijdragen wordt gegeven (p. 13-26). Vervolgens is de bundel aan de hand van de Franse revolutie ingedeeld in drie onderdelen: vrijheid, gelijkheid en broederschap. Paul Cliteur en Machteld Zee (beiden Leiden) schrijven naar aanleiding van de films *Eli-*

zabeth (1998) en *Elizabeth: the golden age* (2007) over staat, religie en terreur (p. 29-73). Afshin Ellian is geïnspireerd door de film *Trois couleurs* van Krzysztof Kieslowski – en hier vooral deel I *Bleu* – over vrijheid tussen het metafysische kwaad, recht en liefde (p. 75-112). René Foqué (Leuven, Rotterdam) analyseert Montesquieu's *Lettres persanes*. Hij signaleert hoe belangrijk distantie vanuit een andere (Perzische) cultuur en vanuit een andere denkvorm is voor het doorbreken van de eigen (Franse) evidentie (p. 113-127). Donald Loose (Rotterdam, Tilburg) gaat terug naar Milan Kundera's *L'insoutenable légèreté de l'être*, die waarschuwt tegen de bedreiging van de Europese cultuur, welke alleen bewaard wordt in de wijsheid van de roman (p. 129-153). Ten slotte schrijft in dit deel Gelijk Molier (Leiden) over de regelmatig op tv hervertoonde film *Das Leben der Anderen* (2006) van Florian Henckel von Donnersmarck – met de prachtige rol van Hauptmann Gerd Wiesler, gespeeld door de kort nadien overleden Ulrich Mühe (1953-2007) – en de roman *Alles stroomt* (1955-1963) van Vasili Grossmann (p. 155-181).

Deel II vangt aan met een beschouwing van *The human stain* van Philip Roth door Rikki Holtmaat (Leiden). De auteur kent geen ander boek dat zozeer het problematisch verband tussen de beginselen van vrijheid en gelijkheid laat zien (p.185-212). Hendrik Kaptein (Leiden) schrijft over *La peste* van Albert Camus. Men zou menen dat alles wat over dit boek kan worden gezegd reeds gezegd is, maar Kaptein weet toch weer nieuwe gezichtspunten te etaleren (p. 213-237). Arie-Jan Kwak (Leiden) doet dat met over Harper Lee's *To kill a mockingbird* (p. 239-264). Sanne Taekema bespreekt John Maxwell Coetzee's *Disgrace*. Dat boek heeft geen duidelijke boodschap, maar werpt – veel beter – suggesties op en lokt vragen uit (p. 265-279).

In deel III plaatst Claudia Bouteligier enkele aantekeningen bij Dostojevski; geheel tegengesteld aan de volgende schrijfster wil zij de vraag beantwoorden hoe de onpersoonlijkheid van het recht kan worden doorbroken en broederschap kan worden verwezenlijkt (p. 283-310). Eva-Christina Dedic (Leiden) koos voor de rechtenstudie na het zien van de film *The godfather*. Haar juridische held was niet een *FBI*-officier, maar Tom Hagen, de mafiose *consigliere*. In haar bijdrage laat zij – anders dan Claudia Bouteligier – zien hoe strijdig broederschap en menselijkheid kunnen zijn (p. 311-334). Carinne Elion-Valter schrijft over Hugo's *Les misérables* en *Quatrevingt-treize*. *Les misérables* kent iedereen, al is het maar van de musical en de namen van Cosette, Fantine, Gavroche, Javert, Marius en Valjean zijn ook in ons land algemeen bekend. Maar *Quatrevingt-treize* is dat niet en daarom is deze analyse zeker van nut (p. 335-358). Jeanne Gaakeer (Rotterdam) koos Joseph Conrad's *Heart of darkness*, gemodelleerd naar de Belgische kolonisatie van de Congo (p. 359-387) en Timo Slootweg (Leiden) sluit af met het voor de hand liggende *Der Prozess* van Franz Kafka. Minder voor de hand liggend is het verband dat hij legt met Paul Scholten, over wie hij eerder samen met Bas Hengstmengel een bundel uitbracht (p.389-417).

Het boek telt vaak interessante opstellen, waarvan de relatie tot het recht alleen niet immer evident is.

Het verschijnsel film kan ook op geheel andere wijze juridisch in kaart worden gebracht. Dat blijkt uit de *Survey of comparative criminal procedure through foreign films* van Samuel William Bettwy (San Diego). Zo'n 300 films heeft deze filmfan(aat) in zijn syllabus opgenomen, waarvan overigens slechts één ook bij Bouteligier en Ellian is te vinden: Hugo's *Les misérables*. Aardig is wel dat Bettwy ook twee Nederlandse films vermeldt: *De stilte rond Christine* en *Karakter*.

(Samuel William Bettwy, *A survey of comparative criminal procedure through foreign films*, *Opinio juris in comparative and national law*, special issue, 2014, 111 p.; Claudia Bouteligier, Afshin Ellian (red.), *Fundamentele verhalen/Over recht, literatuur en film*, Den Haag: Boom, 2014, 421 p.).

In de kroniek van maart te verwachten:

Borgtocht
Optionele codes
Grensverleggend verzekeren
Tribuut aan Tim Koopmans
Tribuut aan Hugh Beale
Nog meer Europees contractenrecht
Constitutionalisering en Europa
Geschäftsgrundlage
Het gemengde recht van Schotland